

20.1001.1.23830891.1401.16.1.4.6

doi:10.30497/SMT.2022.243137.3393

*Quarterly Scientific Journal of Strategic Management Thought (Management Thought),
Research Article, Vol. 16, No. 1(Serial 31) Spring 2022*

An Analytical Study of the Organizational Systematization Model Based on Religious Rituals in Shiite Hadiths; Case Study of Daily Prayers

Mojtaba Bidi *

Mohsen Miry **

Mohammad Mahdi Mohtadi ***

Received: 16/05/2022

Accepted: 19/07/2022

Abstract

Systematization and systematic view of various phenomena in the field of management has become a paradigm for theorizing among scholars, and in line with this paradigm, efforts to integrate humanities and Islamic sciences, especially in the field of management around the concept of systematization, has reached its peak. Therefore, the purpose of this article is to conduct an analytical study of the organizational systematization model based on Islamic rituals using narrative sources. In order to fulfill this goal, a mixed research method (qualitative -quantitative) was used. In the first stage, based on the method of signification research, 232 meanings were extracted from Kafi's book '*Forough*' containing prayer-related *hadiths*. Then, in the second stage, by content analysis, the output of the previous stage was examined and 90 organizing themes were formed. Then, eight comprehensive themes were obtained as the output of this stage, which are considered as the dimensions of the organizational systematization model based on religious rituals. The eight mentioned dimensions that are the results of the present research are: central signifier (first dimension), coordination with the system of divine creation and legislation (second dimension), system's end (third dimension), principles of the system (fourth dimension), basic mechanisms (fifth dimension), objectivity and propaganda mechanism and announcement of the system (sixth dimension), mechanism of system dynamics (seventh dimension), and trustee of the system (eighth dimension). Finally, in the third stage, the relationship among the components of these eight dimensions was determined using interpretive structural analysis (ISM) method.

Keywords

Religious Rituals; Systematization; Signification Research; Organizational Systematization.

---

* Ph.D. student of system management, Imam Hossein University, Tehran, Iran (corresponding author).

bidi@isu.sc.ir

0000-0003-3646-4977

** Assistant Professor, Department of Management, Faculty of Management, Imam Hossein University, Tehran, Iran. miry@isu.sc.ir

0000-0001-6524-9219

*** Assistant Professor, Department of Management, Faculty of Management, Imam Hossein University, Tehran, Iran.

mohtadi@ihu.ac.ir

0000-0001-9040-7346

فصلنامه علمی اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت)، مقاله پژوهشی
سال شانزدهم، شماره اول (پیاپی ۳۱)، بهار ۱۴۰۱، صص. ۱۲۹-۱۵۸

جستاری تحلیلی از مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک دینی در احادیث شیعه؛ مطالعه موردی نماز

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۲۸
مقاله برای اصلاح به مدت ۵ روز نزد نویسنده (گان) بوده است.

مجتبی بی‌دی *

محسن میری **

محمد مهدی مهتدی ***

10.30497/SMT.2022.243137.3393

چکیده

نظام‌سازی و نگاه نظام‌مند به پدیده‌های مختلف در حوزه مدیریت به یک پارادایم برای نظریه‌پردازی اندیشمندان تبدیل شده و همراستا با این پارادایم، تلاش برای تلفیق علوم انسانی و اسلامی به ویژه در عرصه مدیریت حول مفهوم نظام‌سازی، به اوج خود رسیده است. لذا هدف مقاله حاضر انجام جستاری تحلیلی از مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک اسلامی با استفاده از منابع روایی می‌باشد. برای برآورده ساختن این هدف، روش پژوهشی آمیخته (کیفی - کیفی - کمی) به کار گرفته شد که در مرحله اول مبتنی بر روش دلالت‌پژوهی، ۲۳۲ دلالت از احادیث صلاة کتاب فروع کافی استخراج گردید. پس از آن در مرحله دوم، با تحلیل مضمون، خروجی مرحله قبل بررسی شد و ۹۰ مضمون سازمان‌دهنده شکل گرفت. در ادامه، هشت مضمون فراگیر به‌عنوان خروجی این مرحله به‌دست آمد که به‌عنوان ابعاد مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک دینی به حساب می‌آیند. هشت بعد مذکور که نتایج پژوهش حاضر است عبارتند از: دال مرکزی (بعد اول)، هماهنگی با نظام تکوین/تشریح (بعد دوم)، غایت نظام (بعد سوم)، اصول نظام (بعد چهارم)، سازوکارهای پایه (بعد پنجم)، عینیت و سازوکار تبلیغ و اعلان نظام (بعد ششم)، سازوکار پویایی نظام (بعد هفتم)، متولی نظام (بعد هشتم). در نهایت، در مرحله سوم با به‌کارگیری روش تحلیل ساختاری تفسیری (ISM) ارتباط اجزاء این هشت بعد تعیین گردید.

واژگان کلیدی

مناسک دینی؛ نظام‌سازی؛ دلالت‌پژوهی؛ نظام‌سازی سازمانی.

20.1001.1.23830891.1401.16.1.4.6

* دانشجوی دکتری مدیریت سیستم، دانشگاه امام حسین علیه السلام، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

bidi@isu.sc.ir

0000-0003-3646-4977

** استادیار گروه مدیریت، دانشکده مدیریت، دانشگاه امام حسین علیه السلام، تهران، ایران.

miry@isu.sc.ir

0000-0001-6524-9219

*** استادیار گروه مدیریت، دانشکده مدیریت، دانشگاه امام حسین علیه السلام، تهران، ایران.

mohtadi@ihu.ac.ir

0000-0001-9040-7346

مقدمه

در سالیان اخیر در نظر گرفتن پارادایم سیستمی و تحلیل علوم از منظر نظام‌سازی، به شدت رواج پیدا کرده است؛ به طوری که امروزه این پارادایم در ریاضیات، اقتصاد، فیزیولوژی، تعلیم و تربیت، روان‌شناسی، زیست‌شناسی و ارتباطات ریشه دوانده است (مخدومی، ۱۳۹۸، ص. ۱۴۴). در راستای همین جریان، دغدغه نظام‌سازی نهایتاً به جهان‌مدیریت تحت راهنمایی و هدایت صاحب‌نظرانی چون رود، تریست، چرچمن، امری، بیر، شون و ایکاف راه یافت و نظریه‌پردازی در این عرصه را متحول نمود (Roth, 2005, p. 205) که ثمره این تحول، پیدایش تفکر سیستمی (فرتوک‌زاده، ۱۳۹۰، ص. ۱۸۰)، مکتب سیستمی (رضائیان، ۱۳۹۱، ص. ۱۱۹)، طراحی نظام‌ها (Woo, 2018, p. 562) و در نهایت نظام‌سازی به صورت فعال (مخدومی، ۱۳۹۸، ص. ۱۴۸) در عرصه مدیریت بوده است. به عبارت دیگر، در دنیای کسب‌وکارها به دلیل تحولات سریع جهانی، تلاش شرکت‌ها برای حفظ و یا جایگزینی به موقع مزیت‌های رقابتی، توسعه قابلیت‌های متناسب با مدیریت در شرایط متلاطم نظیر رواج نوآوری‌های قاعده‌شکن و... همگی سبب شده تا نوعی تکثر در ابعاد تحلیلی اندیشمندان مدیریت به وجود آید (Bentley & Kehoe, 2020, p. 162)؛ از این رو، در عرصه مدیریت نیز پارادایم نظام‌سازی و تحلیل وقایع به صورت سیستمی جایگاه ویژه‌ای پیدا کرده است (کردنائیج، ۱۴۰۰، ص. ۲۱۰). به طور خاص نظام‌سازی در دانش مدیریت، سه سطح از فعالیت‌ها را شامل می‌شود که عبارتند از: الف. تعیین جهت نظام (در این سطح نظام مبتنی بر شاخص‌ها و مناط مستخرج از مناسک اجتماعی ایجاد می‌شود) ب. تعریف و طراحی مفهومی نظام (چیستی، چرایی و چگونگی نظام موردنظر در این سطح بحث می‌شود) و ج. تبدیل نظام به کدهای با زبان سازمان و کمک به پیاده‌سازی و استقرار نظام‌های طراحی شده (سبب می‌شود نظام مدنظر، به بدنه عملیاتی سازمان تزریق شود) (Arnăutua & Panc, 2015, p. 231). با پیمودن این سه دسته از فعالیت، اندیشمندان مدیریت به سمت تهیه بستری برای نظام‌سازی پیش می‌روند و نظریه‌ها و چارچوب‌های خود را بر این اساس تدوین می‌نمایند.

از دیگر سو، تلاش برای تلفیق علوم و انجام مطالعات بین رشته‌ای در حوزه‌های علوم انسانی و مطالعات اسلامی از ابتدای ظهور انقلاب شکوهمند اسلامی شتابی دو چندان یافته است. بر این اساس، بسیاری کوشیده‌اند تا در راستای شناخت و معرفی مدیریت اسلامی، گامی فرائهند و برای طی مسیر مذکور از رویکردها و زوایای گوناگونی استفاده کرده‌اند (حجازی‌فر، ۱۳۹۶، ص. ۵۷). در این زمینه، مطالعات مدیریت اسلامی از دریچه روایات اهل بیت (ع) به‌عنوان یکی از مهم‌ترین شاخه‌های تولید علم محسوب می‌شود (جوادی و گنجعلی، ۱۳۹۷، ص. ۱۵۹)، به همین خاطر در کلام نورانی اهل بیت (ع)، استفاده از روایات ایشان به‌عنوان حل المسائل جامعه اسلامی اهمیت ویژه‌ای دارد، به‌طوری‌که امام صادق (ع) به جابر فرمودند: «یا جابر و الله لحديث تصیبه من صادق فی حلال و حرام خیر لک مما طلعت علیه الشمس حتی تغرب»^۱ (ابوجعفر البرقی، ۱۳۹۴، ص. ۲۲۷). همچنین بارها و بارها اهمیت احادیث در راستای تولید علوم اسلامی توسط اندیشمندان مختلف و به خصوص مقام معظم رهبری (دام‌ظله) مورد توجه و تکرار قرار گرفته است، ایشان در بیاناتی تأکید می‌نمایند: «امروز درباره‌ی حدیث، به تدقیق و جداسازی سره از ناسره، و راست از دروغ، و مسلم از مشکوک، و نیز به تأمل در فهم معضلات و مفاد و مضمون‌های اساسی در آن، و نیز به تطبیق یا نسبت‌یابی آن با کلام الله عزیز حکیم، و نیز به شرح و بسط عالمانه و محققانه، و نیز به نشر و همگانی کردن آنچه همگان را به‌کار خواهد آمد، و بسی خدمات و تلاش‌های دیگر، نیازی مبرم و سازماندهی شده وجود دارد» (امام خامنه‌ای، پیام به کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، ۱۳۷۲/۰۱/۲۸).

با در نظر گرفتن دو جریانی که فوقاً به توضیح آن پرداخته شد، در پژوهش حاضر سعی بر آن است تا با به‌کارگیری روشی مناسب برای استفاده از روایات معصومین (ع)، به این سؤال که الگوی مناسب نظام‌سازی مناسک دینی در احادیث شیعه چیست؟ پاسخ داده شود. همچنین با توجه به محدودیت‌های پژوهش و گستره قلمرو موضوعی مناسک دینی، به سبب اهمیت زیادی که در احادیث برای نماز قائل شده‌اند، نماز به‌عنوان مورد مطالعه این پژوهش انتخاب شد؛ از جمله سایر دلایلی که پژوهشگران را در مورد انتخاب نماز به‌عنوان مورد مطالعه اقناع کرد عبارتند از: تنوع زیاد انواع مناسک نماز (مانند نماز واجب و مستحب، نماز عیدین، نماز فردای و جماعت، فرائض یومیه و...)، تنوع اوقات

زمانی (صبح، ظهر، عصر، مغرب، عشاء و حتی نیمه شب) و تکرار و تعدد بی‌نظیر این مقوله دینی در قیاس با سایر مناسک. در همین راستا پس از مرور ادبیات موضوع این عرصه و بررسی پیشینه پژوهشی مرتبط با قلمرو موضوعی، در دو مرحله کیفی (دلالت پژوهش و تحلیل مضمون) و کمی به طراحی الگوی مذکور پرداخته شده است. در نهایت پس از مشخص شدن الگوی مناسب نظام‌سازی مناسک دینی در احادیث شیعه، به بحث حول تفاوت‌های نتایج پژوهش فعلی با پژوهش‌های گذشته و در نهایت به نتیجه‌گیری پرداخته شده است.

۱. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

در ادامه مبانی نظری و ادبیات پژوهش مورد بررسی قرار خواهند گرفت:

۱-۱. نظام و نظام‌سازی

«نظام» و «نظام‌سازی» از جمله واژگان «پرکاربرد» در اصطلاحات متأخر حوزه علوم اجتماعی محسوب می‌شوند، علی‌رغم استقبال زیاد از انگاره «نظام‌سازی»، این مفهوم همچنان در کشاکش «مراودات زبانی» به سر برده و در معرکه آراء و مجادلات علمی قرار دارد (بابایی‌مجرد و رضایی‌منش، ۱۳۹۴، ص. ۱۷۲). از لحاظ لغوی، در زبان فارسی «نظام» به معنی نظم دادن، آراستن، رویه، عادت و روش، آمده است که عمده مترادف با معنای آن در زبان عربی است (عمید، ۱۳۸۷، ص. ۳۶۲). در زبان عربی هم «نظام» مصدر و صیغه ماضی آن «نَطَمَ» به معنی: «دانه‌های مروارید را به رشته درآورد» است. این ماده مصدر دیگری هم دارد که به معنی «منظم و مرتب کردن» است. در واقع نظام یعنی نظم دادن چیزهای گوناگون تحت یک ضابطه (محمدی، ۱۳۹۸، ص. ۱۷۸).

به لحاظ اصطلاحی، علی‌رغم وجود تعاریف مختلف از نظام و نظام‌سازی در علوم گوناگون، اما به تناسب مقتضای موضوع پژوهش حاضر نظام و نظام‌سازی در ادبیات مدیریت مورد تفحص قرار گرفته و ذیلاً گزارش می‌شود. نظام‌های مدیریتی ترکیب منسجمی از فرایندها، اقدامات و فعالیت‌های مدیریتی برای رسیدن به هدف یا کارکردی خاص در سازمان مثل برنامه‌ریزی استراتژیک هستند (Morgeson, Michlle & Leo, 2015, p. 211). از منظر اندیشمندان مدیریت، رویکردهای سیستمی، تکرار پذیرند و از داده و اطلاعات استفاده می‌کنند و به همین جهت یادگیری آنها امکان‌پذیر است. به

عبارت دیگر اگر مدیران به دنبال فرصتی برای ارزیابی، بهبود و تسهیم داده‌ها از نظام‌های مختلف سازمانی باشند و بتوانند آن را به بلوغ برسانند، از رویکرد سیستمی بهره‌برده‌اند (Nist, 2011, p. 120)، از این رو، نظام‌سازی به معنای رویکرد ساختاریافته‌ای نسبت به طراحی و توسعه سیستم‌های مدیریتی می‌باشد که نیازهای ذینفعان چندگانه را پاسخ می‌دهند (Latham, 2012, p. 49).

هنگامی که در مورد نظامات سخن به میان می‌آید، انواع سطوح نظامات می‌تواند مدنظر باشد:

۱. نظام‌های سیاسی؛

۲. نظام‌های اجتماعی؛

۳. نظام‌های سازمانی؛

۴. ... .

در این پژوهش، هدف اصلی پرداختن به نظام‌های سازمانی است. لذا هر کجا که سخن از نظام و سیستم به میان می‌آید، منظور نظام‌های سازمانی می‌باشد. به عبارت دیگر نظام‌های سیاسی و اجتماعی و ... در حیطه‌ی موضوعی این پژوهش نمی‌باشد.

۱-۲-۱. نوع‌شناسی دیدگاه‌های اسلامی در زمینه نظام‌سازی

نظام‌سازی به معنای اکتشاف الگوواره‌های اداره سازمان، می‌تواند ابتناء خود را بر مبانی دانش‌های مختلفی قرار دهد (مخدومی، ۱۳۹۸، ص. ۱۴۹). لذا ذیلاً به اکتشاف نوع ورود به نظام‌سازی از منظر ابتناء آن بر ادبیات مدیریت اسلامی اشاره می‌شود:

۱-۲-۱-۱. نظام‌سازی به مثابه فقه

سخن از نظام‌سازی به مثابه فقه و نظام‌سازی فقهی به معنای دخیل نمودن حداکثری دانش فقه در لایه‌های مختلف تکون فرایندهای یک سازمان نیست، بلکه به معنای ابتناء فرایندسازی بر شریعت اسلامی است که پس از انقلاب اسلامی ایران و معطوف شدن امیدهای بسیار به درانداختن تمدنی نوین مبتنی بر معارف الهی، ضرورتی دو چندان یافته است (میرباقری، ۱۳۹۶، ص. ۱۲۰). مطابق نگاه بنیان‌گذار کبیر انقلاب اسلامی حضرت امام خمینی (ره)، حکومت نشان دهنده جنبه عملی فقه در برخورد با تمامی معضلات اجتماعی، سیاسی، مدیریتی و فرهنگی است (مخدومی، ۱۳۹۸، ص. ۱۵۰). فقه، نظریه

واقعی و کامل اداره جامعه از گهواره تا گور است. امام خمینی (ره) بر این باور بود که اسلام دینی جامع است و ظرفیت پاسخ‌گویی به نیازهای متنوع انسان را دارد (محمدی، ۱۳۹۸، ص. ۱۸۹). از این رو می‌توان نظام‌سازی را به مثابه فقه دانست.

۲-۱. نظام‌سازی به مثابه اجتهاد

نظام‌سازی به مثابه اجتهاد، روش استخراج احکام و قوانین مورد نیاز فرد و جامعه از منابع دینی می‌باشد. از طرف دیگر شرایط زمان و مکان از جمله اموری هستند که در فرآیند برآیند اجتهاد تأثیرگذار بوده و نتیجه آن را به شدت تحت تأثیر قرار می‌دهند (الویری، ۱۳۸۷، ص. ۱۷۳). در مدل اجتهاد، فقیه پس از برخورد با مسأله و موضوع به شناسایی آن پرداخته و سپس با فحص در منابع، حکم مربوط به آن مسأله یا موضوع را استنباط می‌نماید در این فرآیند فقیه موضوع و مسأله را بدون توجه به نسبت آن با جامعه و حکومت و سازمان و دیگر موضوعات مورد شناخت قرار می‌دهد و به همین صورت حکم آن را از منابع استخراج می‌کند (مشکانی سبزواری و مشکانی سبزواری، ۱۳۹۰، ص. ۱۴۹).

۳-۱. مناسک

به لحاظ لغوی، نسیکه به معنای قربانی و جمع آن نُسُک و نَسَائِک به معنای آنچه که شریعت بدان امر کرده می‌باشد. و الْمُنْسُک و الْمُنْسُک: شیوه‌ای از عبادت و جمع آن نیز مناسک به معنای مُتَعَبَّدَات است. قرآن کریم می‌فرماید: «وَأَرْنَا مَنَاسِكَنَا» (بقره: ۱۲۸) «و آداب عبادت‌مان را به ما بنمای». از این رو، منظور از مناسک اسلامی، عبادات و آیین‌هایی است که دین اسلام، مؤمنان را به انجام آنها فراخوانده و ملزم نموده است؛ عباداتی همچون نماز، روزه، حج و... (رنجبران، ۱۳۸۸، ص. ۱۱۸). به عبارت دیگر، مناسک اعمالی هستند که معمولاً در قالب مراسم و آیینی خاص، در ایام ویژه‌ای به‌طور منظم و همگانی تکرار می‌گردند و تحت عنوان مناسک یا آیین عبادی نامیده می‌شوند و غالباً مجرای اصلی تجربه‌ی دینی و بروز پیامدهای حیات دینی برای مؤمنان به‌شمار می‌آیند (کاهیده و بهار، ۱۳۹۵، ص. ۱۸۷).

در نهایت برای تکمیل تعریف مناسک، از آنجا که این مفهوم با واژه «شعائر» شباهت‌هایی دارند، بیان تفاوت آنها مفید فایده خواهد بود. در واقع، هر پدیده‌ی نمادین

دینی، یک شعیره (مفرد شعائر) است؛ مثل صفا و مروه که در قرآن، از شعائر دینی برشمرده شده‌اند. با این تقریر، نسبت مناسک و شعائر دینی، نسبت عموم و خصوص من وجه خواهد بود (مخدومی، ۱۳۹۸، ص. ۱۵۱). آیین‌ها و الگوهای رفتاری اجتماعی که وجه نمادین نیز دارند، بخش مشترک میان مناسک و شعائر هستند. الگوهای رفتاری فردی و نیز پدیده‌های نمادین غیرفعلی، بخش اختصاصی هر یک می‌باشد (قبادی، ۱۳۹۵، ص. ۱۷۸). با در نظر گرفتن تعاریفی که تاکنون از مناسک ارائه شد، جمع‌بندی پژوهشگران در مورد تعریف این متغیر پژوهش عبارت است از: آیین‌ها و الگوهای رفتاری دینی که با شکل مشخصی تعیین شده‌اند و شعائر، رفتارهای اجتماعی دینی نمادین و یا نمادهای دینی هستند. به عبارتی دیگر، مناسک دینی، قالب‌های رفتاری هستند که با شکل مشخصی در دین تشریح شده‌اند.

۲. پیشینه پژوهش

در جدول شماره (۱) به خلاصه‌ای از پژوهش‌هایی که در قلمرو موضوعی مشابه با پژوهش حاضر انجام شده‌اند، اشاره می‌شود؛ همچنین در این جدول، ارزیابی هر کدام از پژوهش‌های مذکور و نقطه‌ای که سبب تمایز آنها با یافته‌های تیم پژوهشی در این مقاله می‌شود، ذکر شده است.

جدول (۱): خلاصه پیشینه پژوهش به همراه ارزیابی آنها

ارزیابی	پژوهش	پژوهشگر	شماره
به معانی نظام‌سازی اسلامی پرداخته شده و وارد فاز الگوسازی نشده است.	در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «فهم انگاره نظام و نظام‌سازی در رویکردهای اسلامی به علم دینی» تلاش کرده است که معنای نظام و نظام‌سازی را در شش رویکرد اسلامی منتخب، مورد بررسی قرار دهد. پژوهش وی مبتنی بر روش تحلیل مضمون به بررسی داده‌های کیفی پرداخته است.	مخدومی (۱۳۹۸)	۱
به پتانسیل‌های بیانیه گام دوم انقلاب پرداخته، اما به بیان	در پژوهشی با عنوان «اصول و مؤلفه‌های نظام‌سازی اسلامی با تأکید بر بیانیه گام دوم انقلاب» اشاره می‌کند علیرغم تصریح قانونی	موسی‌زاده (۱۳۹۸)	۲

ردیف	پژوهشگر	پژوهش	ارزیابی
		بر ایجاد نظام اداری صحیح و نظام اسلامی - به جز در موارد نادر - اشاره خاصی به مؤلفه‌ها و اصول حاکم بر نظام‌سازی اسلامی صورت نگرفته است.	کلیات در این حوزه بسنده کرده است.
۳	مفتح (۱۳۹۷)	در پژوهشی با عنوان «بررسی الگوی نظام‌سازی سیاسی قرآنی» پرداخته است. وی معتقد است اموری که دارای اهمیت استراتژیک و ضرورت راهبردی بوده، تحقق آن در تبیین تصویر مطلوب از تئوری حکومت اسلامی در جهان اندیشه نقشی تردیدناپذیر دارد.	به دنبال الگوی نظام سیاسی اداری جامعه است و دیدگاه مدیریتی ندارد.
۴	جوکار (۱۳۹۷)	در پژوهشی با عنوان «واکاوی رویکردهای موجود در خصوص نظام‌سازی قرآنی»، نگاهی به نارسایی‌ها و یا کاستی‌های رویکردهای موجود در ارتباط با نظام‌سازی اسلامی داشته است. سپس به‌عنوان نتیجه نهایی بیان می‌کند که مراد از نظام‌سازی قرآنی، اصلاح اساسی امور انسانی مبتنی بر اصول قرآن کریم و دین مبین اسلام است.	در این پژوهش به چرایی نظام‌سازی مبتنی بر قرآن پرداخته شده و در ارتباط با چگونگی سخن به‌میان نیامده است.
۵	بهمنی (۱۳۹۶)	در پژوهشی با عنوان «نظام‌سازی قرآن بنیان» به بیان مفاهیم، راهبردها و فرایندهای تحقق نظام‌سازی قرآن بنیان پرداخته و در پژوهش بیان می‌کند نظام‌سازی، تولید علوم انسانی قرآن بنیان و اسلامی‌سازی علوم در بخش نظریه‌پردازی قرآن بنیان است.	پژوهشگر به دنبال اثبات پتانسیل قرآن برای نظام‌سازی اسلامی بوده و به ارائه الگوها و چارچوب‌های این موضوع پرداخته نمی‌شود.
۶	کدخدایی (۱۳۹۶)	در پژوهشی با عنوان «استلزامات روشی نظام‌سازی با تکیه بر اندیشه شهید صدر(ره)» به ضرورت نظریه‌سازی برای تنظیم و هدایت	این پژوهش به بیان روش‌های نظام‌سازی سیاسی و ایجاد

پژوهشگر	پژوهش	ارزیابی
	نظام‌های اجتماعی در جوامع اسلامی پرداخته است، به گونه‌ای که معطوف به واقعیت‌های ذهنی و عینی جامعه و منطبق با موازین اسلامی باشد.	چارچوب برای آن پرداخته است.
۷	طباطبایی (۱۳۹۶)	در پژوهشی با عنوان «جایگاه منطقه الفراغ در نظام‌سازی فقهی با تأکید بر آراء شهید صدر (ره)» به بیان امکان نظام‌سازی بر اساس فقه پرداخته است.
۸	عینی‌زاده (۱۳۹۶)	در پژوهشی با عنوان «نظام‌سازی در نگاه تفسیری آیت الله خامنه‌ای (مدظله)» به بررسی مفهوم نظام‌سازی پرداخته است.
۹	بیدگلی (۱۳۹۵)	در رساله‌ی دکتری خود با موضوع «نظام جامع عملگرایی اجتماعی» به آموزه‌های امیرالمومنین (علی‌ع) در ارتباط با چرایی استفاده از نظام‌سازی در رویکرد دینی پرداخته و معتقد است نظام‌سازی اگر به شکل صحیح صورت گیرد، این قابلیت را دارد که ابتدا سبک زندگی مردم را در سطح کلان تغییر دهد و در ادامه بنیان‌های نظام‌های غیردینی را فرو بریزد و در عرصه‌های بین‌المللی آشکار کند.
۱۰	عبدالحسین‌زاده (۱۳۹۵)	در پژوهشی با عنوان «کشف الزامات و بایسته‌های نظام‌سازی قرآنی در جامعه اسلامی» به بحث حکمرانی اسلامی در عصر حاضر و در مقام پاسخ‌گویی به اندیشه‌های رقیب می‌پردازد. وی به دنبال فهم صحیح از نظام‌سازی قرآنی متکی بر نگاه‌هایی است که تا به امروز از ناحیه خبرگان این حوزه اتخاذ شده است.

ارزیابی	پژوهش	پژوهشگر	نوع
این پژوهش فقط در خصوص ظرفیت سنجی نظام‌سازی اسلامی بوده است.	در پژوهشی با عنوان «ظرفیت‌های فقه سیاسی برای نظام‌سازی» معتقد است که نظام‌سازی سیاسی که از نص برآید و با نگاه به تحولات جهان و نیاز جامعه دینی تکمیل شود، چیزی است که شروع آن در پیروزی انقلاب اسلامی بوده است ولی تکمیل و استمرار و پویایی آن جاری است.	اکبری (۱۳۹۱)	۱۱

منبع: یافته‌های پژوهش

۳. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر به لحاظ نوع‌شناسی پژوهش، بنیادی و آمیخته به حساب می‌آید. همچنین این پژوهش از نظر ماهیت از نوع توصیفی می‌باشد. به لحاظ روش‌شناسی برای گردآوری داده‌ها با توجه به ماهیت آنها، ابتدا از روش کتابخانه‌ای و سپس میدانی استفاده شده و پس از جمع‌آوری داده برای تحلیل آنها از روش آمیخته کیفی (دلالت‌پژوهی) - کیفی (تحلیل مضمون) - کمی (تحلیل ساختاری تفسیری یا ISM) بهره گرفته شده است.

همچنین در مرحله کیفی جامعه مورد تحقیق، تمامی کتب حدیثی شیعه است که احادیث مرتبط با نماز را دربر می‌گیرد و برای نمونه‌گیری در این مرحله، روایات کتاب فروع کافی به صورت هدفمند به دلیل قدمت، اتقان و نظر متخصصان روایت‌پژوهی انتخاب گردید. متخصصان در این بخش عبارتند از: ۵ نفر از اساتید فقه و حدیث حوزه (اساتید قرآن و حدیث حوزه مروی و مدرسه عالی شهید مطهری) و دانشگاه (دانشگاه امام حسین و امام صادق(ع)). در مرحله کمی نیز، جامعه پژوهش شامل تمام متخصصان قلمرو موضوعی پژوهش می‌شود که هم در حوزه خط‌مشی‌گذاری و نظام‌سازی تخصص دارند و هم با مباحث اسلامی آشنایی دارند. نمونه‌گیری در این مرحله نیز به صورت هدفمند انجام شده است که برای انجام آن ۱۰ نفر از خبرگان موضوعی انتخاب شده‌اند و پرسشنامه‌ی تحلیل ساختاری تفسیری را که شامل هشت مضمون فراگیر است، تکمیل نموده‌اند. این متخصصان عبارتند از: ۱۰ نفر از اساتید فقه و حدیث حوزه «اساتید قرآن

و حدیث حوزه مروی و مدرسه عالی شهید مطهری» و دانشگاه «دانشگاه امام حسین و امام صادق(ع)».

همچنین در مورد دلیل انتخاب و اعتبار کتاب فروع کافی باید بیان شود که: ۱. کتاب کافی خلاصه آثار ائمه معصومین(ع) است. ۲. احادیث صحیح - که از معصوم(ع) صادر شده - مفسر کلی قرآن کریم است. ۳. کتاب کافی نخستین کتاب حدیثی است که شایسته عنوان «الجامع» است. ۴. همه بزرگان و فقهای طراز اول شیعه بر عظمت و جایگاه ویژه کتاب کافی اعتراف و با نهایت تحلیل و تکریم، از مؤلف آن یاد کرده‌اند (الویری، ۱۳۸۷، ص. ۱۷۱).

۳-۱. روش دلالت‌پژوهی و اجرای آن در پژوهش حاضر

یکی از روش‌های بسیار معمول در رشته‌های مختلف علوم انسانی، طبیعی، اجتماعی و هنر وام گرفتن ایده‌ها، مدل‌ها و رهنمودهایی از سایر رشته‌ها و مکاتب است که با هدف بسط و تدقیق مخزن دانشی صورت می‌پذیرد. هرچه رشته‌ای از غنای ذاتی و ویژگی فلسفی بیشتری برخوردار باشد، بهره‌ی سایر رشته‌ها از آن رو به فزونی می‌رود (محمدی الموتی و دانایی‌فرد، ۱۴۰۰، ص. ۱۴۳). روش دلالت‌پژوهی این امکان را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد که با پیمودن مراحل یازده‌گانه ذیل، به صورت مدون هنر وام گرفتن مذکور را به منصف ظهور برسانند؛ این مراحل عبارتند از: ۱. تعیین مناسب بودن پژوهش دلالت‌پژوهی؛ ۲. تعیین مأخذ احصاء دلالت‌ها برای پرداختن به مسأله پژوهشی؛ ۳. تعیین فرآیندی برای واکاوی موضوع منتخب؛ ۴. تعیین چارچوب مفهومی موضوع دلالت‌پژوهی؛ ۵. نمونه‌گیری نظری موضوع دلالت‌پژوهی؛ ۶. احصاء سهمیاری‌های موضوع دلالت‌پژوهی؛ ۷. اعتبارسنجی سهمیاری‌های موضوع دلالت‌پژوهی؛ ۸. متناسب-سازی سهمیاری‌ها با چارچوب مفهومی موضوع دلالت‌پژوهی؛ ۹. احصاء دلالت‌های موردنظر؛ ۱۰. اعتبارسنجی دلالت‌های احصائی؛ و ۱۱. تدوین گزارش پژوهش (دانایی‌فرد، ۱۳۹۵، ص. ۸۷).

مطابق مراحل مذکور در این پژوهش، با توجه به نوع و ماهیت آن، روش دلالت‌پژوهش مناسب‌ترین روش در بین روش‌های کیفی ارزیابی شد. سپس، روایات معتبر شیعه به‌عنوان مأخذ دلالت‌ها انتخاب گردید. در ادامه، بخش صلاة کتاب شریف فروع

کافی به‌عنوان نمونه هدفمند انتخاب شد؛ بعد از آن، جهت احصاء سهمیاری‌های موضوع دلالتی، احادیث بخش صلاة کتاب شریف فروع کافی توسط نویسندگان، در ۳۲ جلسه‌ی مشترک مورد مطالعه، بررسی و بحث قرار گرفت و دلالت‌ها استخراج شد. در این بخش بیش از ۱۰۰۰ حدیث مورد بررسی قرار گرفت. در گام بعدی، در قسمت بررسی احادیث، نتایج کار به خبرگان حوزوی ارائه شده و برای اعتبارسنجی دلالت‌های به‌دست‌آمده، در جلسه‌ای با حضور ۶ نفر از اساتید فقه و حدیث حوزه «اساتید قرآن و حدیث حوزه مروی و مدرسه عالی شهید مطهری» و دانشگاه «دانشگاه امام حسین و امام صادق(ع)» و با استفاده از روش دلفی، اعتبارسنجی لازم انجام شده است. پس از آن، نویسندگان برای انجام این پژوهش در روش پژوهش دلالت پژوهی خود از رویکرد برایشی^۲ استفاده کردند. در نهایت، تعداد ۲۳۲ دلالت از احادیث استخراج گردید که در بخش یافته‌ها گزارش می‌شود و نمونه‌ای از دلالت‌ها در جدول شماره (۲) ذکر شده است.

۳-۲. روش تحلیل مضمون و اجرای آن در پژوهش حاضر

روش تحلیل مضمون در واقع نوعی تحلیل محتوای ساختاریافته و استخراج از داده‌های کیفی است که مبتنی بر واحدهای مضمون، مفهوم‌پردازی و الگوسازی صورت می‌پذیرد. این راهبرد با رویکردی استقرایی تلاش دارد تا با بخش‌بندی، طبقه‌بندی، خلاصه‌سازی و ساخت‌دهی مجدد به داده‌های متنی همچون متون حدیثی، مصاحبه‌ها و... مفاهیم موجود در آنها را استخراج نماید. این راهبرد اساساً توصیفی بوده و کمک می‌نماید تا محقق روندهای موجود در تجربیات و سایر داده‌های کیفی را استخراج نماید (جوادی و گنجعلی، ۱۳۹۷، ص. ۱۶۵). به‌طور کلی مضمون ویژگی تکراری و متمایزی در متن است که به نظر پژوهشگر، نشان‌دهنده درک و تجربه خاصی در رابطه با سوالات تحقیق است (King, 2010, p. 150). استرلینگ در دسته‌بندی خود از مضمون، سه گونه مضمون پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر شناسایی نموده و معتقد است با تحلیل مضامین شبکه‌ای از مضامین ایجاد شده و درنهایت با تحلیل آنها مفاهیم کلیدی استخراج و مدل تبیین می‌گردد (Stirling-Attride, 2001, p. 278).

در پژوهش حاضر برای تحلیل ۲۳۲ دلالت مستخرج از احادیث منتخب، از روش تحلیل مضمون بهره گرفته شده است. برای انجام مراحل کدگذاری ذیل این روش، از

نرم افزار MAXQDA نسخه ۱۰ استفاده شده و در کدگذاری داده‌ها تلاش شده تا با دقت تمام دلالت‌های مربوطه مطالعه و کدگذاری شود. نکته مهم در این مسیر، توجه و رعایت همزمان تلخیص مطالب و عدم حذف نابجای آنها بود. در واقع استخراج و نام‌گذاری کدها به نحوی بود که هم به خوبی بیانگر محتوای کدها باشد و اجمال آن سبب از دست رفتن اطلاعات موجود در متن نگردد و به نحوی کدها پراکنده تعریف نشود که خاصیت طبقه‌بندی و تلخیص کدگذاری فراموش شود. نتایج پیاده‌سازی این مرحله در جداول شماره (۳) و (۴) نمایش داده شده است.

۳-۳. روش تحلیل ساختاری تفسیری یا ISM و اجرای آن در پژوهش حاضر

روش ساختاری تفسیری یکی از شیوه‌های نرم پذیرفته شده برای ایجاد و فهم روابط میان عناصر یک سیستم پیچیده می‌باشد (احمدی؛ درویش؛ سبحانی‌فر و فاضلی کبریا، ۱۳۹۳، ص. ۴۵)، که قادر است سطوح ارتباط بین ابعاد تعریف شده حول یک مسأله را مشخص نماید (توسلی و آزاد، ۱۴۰۰، ص. ۱۸۸). در این روش پس از شناسایی ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های تبیین کننده یک الگو، ابتدا ماتریس خود تعاملی ساختاری (SSIM)³ تشکیل می‌شود که ذیل آن روابط دو به دوی عناصر به دست آمده از گام قبلی با استفاده از نمادهای V (متغیر سطر بر متغیر ستون تأثیر دارد)، A (متغیر ستون بر متغیر سطر تأثیر دارد)، X (متغیرهای سطر و ستون رابطه دو طرف دارند) و O (متغیرهای سطر و ستون فاقد ارتباط هستند) مشخص می‌شوند که در این پژوهش جدول شماره (۵) نشانگر ماتریس مذکور است؛ در ادامه ماتریس دستیابی نهایی با تبدیل نمادهای روابط ماتریس خودتعاملی ساختاری به اعداد صفر و یک تبدیل می‌شود؛ به این صورت که اگر فرض کنیم S_{ij} معادل مؤلفه (i,j) ام ماتریس SSIM بود و R_{ij} معادل مؤلفه (i,j) ام ماتریس دستیابی باشد، جایگزینی طبق روابط ذیل انجام می‌پذیرد:

اگر $S_{ij}=V$ آنگاه $R_{ij}=1$ و $R_{ji}=0$ ؛

اگر $S_{ij}=A$ آنگاه $R_{ij}=0$ و $R_{ji}=1$ ؛

اگر $S_{ij}=X$ آنگاه $R_{ij}=1$ و $R_{ji}=1$ ؛

و اگر $S_{ij}=O$ آنگاه $R_{ij}=0$ و $R_{ji}=0$

نتایج تحلیل فوق در جدول شماره (۶) ذکر شده است. پس از آن نوبت به تشکیل ماتریس نفوذ - وابستگی می‌رسد که سازگاری درونی مؤلفه‌های ماتریس دستیابی نهایی را برقرار می‌کند؛ در پژوهش حاضر جدول شماره (۷) نشان دهنده ماتریس نفوذ - وابستگی می‌باشد. سطح بندی عناصر ماتریس دستیابی نهایی، اقدام بعدی پژوهشگر است که در آن، مجموعه خروجی (مجموعه دستیابی/دریافتی) و نیز مجموعه ورودی (مجموعه پیش‌نیاز/مقدماتی) برای هر یک از متغیرها از روی ماتریس دستیابی سازگار شده استخراج می‌شود که در جدول شماره (۸) نمایش داده شده است. در نهایت نیز شکل به‌دست‌آمده از مدل ترسیم می‌شود که برای پژوهش حاضر شکل شماره (۱) به‌دست‌آمده است.

همچنین باید اشاره گردد که در پژوهش حاضر، روش ساختاری تفسیری در مورد مضامین فراگیر به‌دست‌آمده از اجرای تحلیل مضمون، به‌کار گرفته شده است. در طول این پژوهش، مضامین فراگیر تحت عنوان ابعاد مدل پیشنهادی مقاله یاد می‌شوند که عبارتند از: دال مرکزی (بعد اول)، هماهنگی با نظام تکوین/تشریح (بعد دوم)، غایت نظام (بعد سوم)، اصول نظام (بعد چهارم)، مکانیزم‌های پایه (بعد پنجم)، عینیت داشتن نظام (بعد ششم)، پویایی نظام (بعد هفتم)، متولی نظام (بعد هشتم). همچنین در این گام برای پیاده‌سازی روش ISM ابتدا با طراحی یک پرسشنامه براساس منطق این روش، برای نشان دادن ارتباط بین هشت بعد مذکور، از ۱۰ نفر خبره در قلمرو موضوعی این پژوهش خواسته شد تا با استفاده از اعداد تعریف شده، در خصوص ارتباط این عناصر اظهار نظر نمایند. در نهایت شکل شماره (۲) نمایشگر تجزیه و تحلیل MICMAC برای مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر نماز در احادیث شیعه می‌باشد.

۴. یافته‌های پژوهش

با پیاده‌سازی روش‌های پژوهشی که در بخش قبلی توضیح داده شد، یافته‌هایی برای پاسخ به سؤال پژوهش حاصل گردید که ذیلاً به یافته‌های حاصل از هر سه روش دلالت - پژوهی، تحلیل مضمون و روش تحلیل ساختاری تفسیری به صورت تفصیلی اشاره می‌شود. تنها ملاحظه‌ای که در این قسمت باید مورد توجه قرار بگیرد، محدودیت نویسندگان در گزارش کامل همه یافته‌های پژوهش به دلیل جلوگیری از اطاله مقاله است. به‌طور

مثال، همانطور که در بخش پیش نیز ذکر شد با به‌کارگیری روش دلالت‌پژوهی، تعداد ۲۳۲ دلالت از احادیث استخراج گردید که طبیعتاً گزارش ۲۳۲ دلالت یا ۹۰ مضمون سازمان‌دهنده از حوصله این نوشتار خارج است. همچنین محدودیت مذکور در مورد گزارش تمام مضامین پایه وجود دارد؛ برای جبران این محدودیت‌ها، نمونه‌ای از دلالت‌ها در قالب جدول شماره (۲) و نمونه‌ای از مضامین پایه در جدول شماره (۳) گزارش شده است تا مبنایی برای قضاوت در مورد یافته‌های پژوهش ذیل این دو بخش، به مخاطبان ارائه دهد و از ذکر کامل این دو بخش خودداری شده است.

جدول (۲): نمونه‌ای از احادیث منتخب و دلالت‌های مستخرج از آن

دلت	متن حدیث	شماره
ایجاد مکانیزم لازم جهت جبران اشتباه در نظام‌سازی	مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ سَلَمَةَ بْنِ الْخَطَّابِ عَنْ الْحُسَيْنِ بْنِ سَيْفٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ حَدَّثَنِي مَنْ سَمِعَ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع يَقُولُ مَنْ صَلَّى رُكْعَتَيْنِ يَعْلَمُ مَا يَقُولُ فِيهِمَا أَنْصَرَفَ وَ لَيْسَ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ اللَّهِ ذَنْبٌ.	۱
بی‌فایده بودن رعایت سایر الزامات و بندهای اجرایی نظام در صورت عدم رعایت چارچوب‌ها و خطوط کلی مشخص شده در آن	مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ بَنِي إِسْمَاعِيلَ عَنْ أَبِي إِسْمَاعِيلَ السَّرَّاجِ عَنْ ابْنِ مُسْكَانَ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ قَالَ أَبُو الْحَسَنِ الْأَوَّلُ ع إِنَّهُ لَمَّا حَضَرَ أَبِي الْوَفَاءَ قَالَ لِي يَا بَنِي إِنَّهُ لَا يَنَالُ شَفَاعَتَنَا مَنْ اسْتَحَفَّ بِالصَّلَاةِ.	۲
مشخص کردن اهم و مهم در نظام، رعایت حتمی اصول و چارچوب‌ها	حَمَادٌ عَنْ حَرِيْزٍ عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ عَ عَنِ الْفَرَضِ فِي الصَّلَاةِ فَقَالَ الْوَقْتُ وَالطَّهْوُ وَالْقِبْلَةُ وَ التَّوَجُّهُ وَ الرُّكُوعُ وَ السُّجُودُ وَ الدُّعَاءُ قُلْتُ مَا سِوَى ذَلِكَ قَالَ سُنَّةٌ فِي فَرِيضَةٍ.	۳
در نظام‌سازی نتیجه سپردن اختیار انتخاب(در غیر از اصول و چارچوب‌های کلی) به افراد، رشد مشمولان است.	عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى عَنْ يُونُسَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَنَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ سَمِعْتُهُ يَقُولُ لِكُلِّ صَلَاةٍ وَقْتَانِ وَ أَوَّلُ الْوَقْتِ أَفْضَلُهُ وَ لَيْسَ لِأَحَدٍ أَنْ يَجْعَلَ آخِرَ الْوَقْتَيْنِ وَقْتًا إِلَّا فِي عَدْرِ مَنْ غَيَّرَ عَلَيْهِ.	۴

دلالات	متن حدیث	ن
طراحی نظام به گونه‌ای باشد که به مرور زمان ضامن پایداری، ماندگاری و رشد درونی آن شود.	الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْوَشَاءِ عَنْ أَبَانَ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَوْ لَأَنْ أَشَقَّ عَلَيَّ أُمَّتِي لَأَخَّرْتُ الْعِشَاءَ إِلَى ثُلُثِ اللَّيْلِ. - وَ رَوَى أَيْضاً إِلَى نَصْفِ اللَّيْلِ.	۵
واگذاری اختیار در نظام‌سازی به افراد جهت تضمین رشد، با قبول امکان رخ دادن اشتباه و خطای احتمالی از جانب افراد	عَلِيُّ بْنُ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ حَمَّادٍ عَنِ الْحَلْبِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: وَقْتُ الْفَجْرِ حِينَ يَنْشَقُّ الْفَجْرُ إِلَى أَنْ يَتَجَلَّلَ الصُّبْحُ السَّمَاءَ وَ لَا يَنْبَغِي تَأْخِيرُ ذَلِكَ عَمداً لَكِنَّهُ وَقْتُ لِمَنْ شَغِلَ أَوْ نَسِيَ أَوْ نَامَ.	۶
نظام‌سازی باید ناظر به چگونگی باشد و نه چیستی	عَنْهُ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ ع عَنْ قَبْلَةِ الْمُتَحِيرِ فَقَالَ يُصَلِّي حَيْثُ يَشَاءُ. - وَ رَوَى أَيْضاً أَنَّهُ يُصَلِّي إِلَى أَرْبَعِ جَوَانِبَ.	۷
لزوم شناخت کامل متولی نظام بر روی مشمولین آن	مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شاذَانَ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عَيْسَى عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: إِذَا كُنْتَ إِمَاماً أَجْزَأُكَ تَكْبِيرَةً وَاحِدَةً لِأَنَّ مَعَكَ ذَا الْحَاجَةِ وَ الضَّعِيفَ وَ الْكَبِيرَ.	۸
لزوم توجه به افراد و حالات خاص آنان در نظام‌سازی و بیان راه‌حل‌هایی برای کسانی که برای پیروی از نظام محدودیت دارند.	عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ النَّوْفَلِيِّ عَنِ السَّكُونِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: تَلْبِيَةُ الْأَخْرَسِ وَ تَشَهُدُهُ وَ قِرَاءَتُهُ لِلْقُرْآنِ فِي الصَّلَاةِ تَحْرِيكُ لِسَانِهِ وَ إِشَارَتُهُ بِإِصْبَعِهِ.	۹

دلالته	متن حدیث	ردیف
لزوم داشتن دلیل در نظام‌سازی در صورتی که به افراد اختیار داده شود که از گزینه‌های موجود تعریف شده در نظام یکی را انتخاب کند.	وَبَهَذَا الْإِسْنَادَ عَنْ يُوسُفَ عَنِ وَهْبِ بْنِ عَبْدِ رَبِّهِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: مَنْ تَرَكَ الْقُنُوتَ رَغْبَةً عَنْهُ فَلَا صَلَاةَ لَهُ.	۱۰

منبع: یافته‌های پژوهش

پس از انجام دلالت‌پژوهی، برای اجرای گام بعدی پژوهش و به‌کارگیری مرحله کیفی بعدی، دلالت‌های به‌دست‌آمده به‌عنوان مضامین پایه در نظر گرفته شد و به‌عنوان ورودی در تحلیل مضمون مورد استفاده قرار گرفت که در جدول شماره (۳)، به نمونه‌ای از برخی مضامین پایه و مضامین سازمان‌دهنده حاصل از این بخش اشاره می‌شود.

جدول (۳): نمونه‌ای از مضامین پایه و سازمان‌دهنده

مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	ردیف
اختیارها و مسئولیت‌ها در نظام	عدم اختیار در نظام مساوی با عدم مسئولیت و ضامن بودن	۱
	مشخص شدن حداقل و حداکثر و مطلوب‌ها در نظام	۲
ارتباط داشتن تابعین با نظام	تبعیت کردن از مدیر و مسئول با تمام قوا و تا سرحد امکان	۳
استثناءها باید در نظام دیده شود.	ارائه راه‌حل‌هایی جهت اجرائی شدن نظام حتی در شرایط خاص	۴
	برطرف کردن استثنائات سیستم در سریع‌ترین زمان ممکن	۵
اصول‌سازی و ایجاد چارچوب‌ها در نظام‌سازی	مشخص کردن اصول و چارچوب‌ها (مخصوصاً برنامه زمان‌بندی) توسط لایه‌های مدیران عملیاتی پس از مشخص کردن سیاست‌گذاری و خط-مشی‌گذاری کلان توسط رهبر سازمان	۶
المان‌سازی و تبلیغات در نظام	المان‌سازی در نظام جهت تبلیغ، شناساندن، و ترغیب کردن افراد به خود	۷
	رعایت نظم و ظاهر صحیح در نظام در کنار توجه و حضور قلب داشتن در نظام	۸

منبع: یافته‌های پژوهش

در ادامه برای تکمیل روش تحلیل مضمون، ۹۰ مضمون سازمان‌دهنده به ۸ مضمون فراگیر تبدیل شد که ابعاد مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک دینی در احادیث شیعه را تشکیل می‌دهند و عبارتند از: دال مرکزی (بعد اول)، هماهنگی با نظام تکوین/تشریح (بعد دوم)، غایت نظام (بعد سوم)، ذینفعان نظام (بعد چهارم)، سازوکارهای پایه (بعد پنجم)، عینیت و سازوکار تبلیغ و اعلان نظام (بعد ششم)، سازوکار پویایی نظام (بعد هفتم)، متولی نظام (بعد هشتم). در جدول شماره (۴) نمونه‌ای از تبدیل مضامین سازمان‌دهنده به مضامین فراگیر برای مضمون فراگیر «دال مرکزی» نمایش داده شده است.

جدول (۴): نمونه‌ای از مضامین سازمان‌دهنده و مضمون فراگیر مربوطه

مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
تأکید بر توجه به هسته‌ی اصلی نظام	دال مرکزی
توجه به اصلی‌ترین موضوعات در نظام	
توجه به مسأله‌ی اصلی نظام‌سازی	
توجه به مطلوبیت‌های نظام	
توجه به موضوعات اصلی ایجاد نظام	

منبع: یافته‌های پژوهش

۴-۱. روایت ابعاد هشتگانه مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک دینی

با توجه به ذکر اختصاری و نمونه‌وار مضامین پایه و سازمان‌دهنده برای جلوگیری از اطاله این نوشتار، برای تبیین بهتر هر کدام از ابعاد هشتگانه مدل نظام‌سازی سازمانی مناسک دینی که در واقع همان مضامین فراگیر به‌دست‌آمده از روش تحلیل مضمون هستند، ذیلاً به توضیح در مورد هر کدام از این ابعاد پرداخته خواهد شد:

۴-۱-۱. دال مرکزی

نظام باید دایره‌مدار دال مرکزی شکل گرفته و هدف اصلی آن اجرایی شدن آن و پشتیبانی از آن باشد. دال مرکزی هدف اصلی است که فلسفه‌ی وجودی شکل‌گیری نظام است، لذا اجزای نظام باید از هسته مرکزی حمایت کنند. باید اول هسته و هدف اصلی نظام مشخص شده و سپس سایر اقتضائات و نیازها حول هسته مرکزی شکل بگیرد. باید حتماً هسته مرکزی اولویت اول و اصلی کل سیستم باشد. از این رو، اصل اساسی نظام‌سازی، به‌کارگیری تمام توان و تلاش برای رسیدن به مطلوب دال مرکزی است.

۲-۱-۴. هماهنگی با نظام تکوین/تشریح

نظام متولی و متضمن رشد کاربران و ذینفعانی است که پیرو آن هستند. این رشد از طریق هماهنگی نظام با نظام‌های تکوینی و تشریحی می‌باشد. لذا الزامات رشد افراد باید در نظام‌سازی دیده شود. این رشد الزاماتی دارد که در هنگام طراحی نظام باید رعایت شود. یکی از این الزامات، طراحی اصول موضوعه (بایدها و نبایدها) در کنار قراردادن امور اختیاری در یک نظام است که باعث تصمیم‌گیری صحیح و رشد نظام‌مند فرد می‌شود. نظام‌های سازمانی هنگامی که با اصول نظام تکوین و تشریح هماهنگ باشند، هم رشد افراد و هم امکان پیروی و اجرایی شدن دقیق آن را برای افراد امکان‌پذیر می‌کند.

۳-۱-۴. غایت نظام

هر نظامی به سمت مقصود نهایی خود حرکت می‌کند. مقصود نهایی نظام با فلسفه وجودی و علت زیست نظام‌ها در هم آمیخته است و تحقق هدف غایی نظام را متضمن می‌شود. سخن از رشد بدون مشخص بودن غایت بی‌معناست. به عبارت دیگر، برای کشتی بدون مقصد هیچ باد موافقی نمی‌وزد. از این رو، ملاک ارزیابی رشد در نظام‌ها، غایت نظام و میزان حرکت به سمت آن و تحقق‌اش است.

۴-۱-۴. ذینفعان نظام

نظام باید به مشمولان خود، روحی یکپارچه و روایتی منسجم ارائه کند. نظام باید توجه بسیار ویژه‌ای به ذینفعان خود داشته و متناسب با نیازها و الزامات آنان اصول خود را تعریف و به‌روزرسانی کند. نظام باید تمامی ذینفعان خود را شناسایی کرده و متولی نظام با بازخوردهای منظم، رشد ذینفعان را پیگیری کند. برای طراحی اصول و چارچوب‌های کلی در نظام، باید تمام حالات ممکن را در نظر گرفته و برای آنها راه‌حل ارائه داد. این خطوط باید به نحوی باشد که هر کدام از ذینفعان نظام را به درستی منتفع کرده و رشد دهد.

۵-۱-۴. سازوکارهای پایه

در نظام باید بر روی شاخص‌سازی و ایجاد سازوکارهای موردنیاز جهت پویایی و دوام آن تأکید شود. نظام به سازوکارهای مختلفی نیاز دارد تا هم پایا و مانا باشد و هم بتواند رشد مشمولان خود را متضمن شود. در هر نظام برای پیشبرد اهداف سازوکارهای

گوناگونی وجود دارد که کیفیت نظام بستگی به آنها دارد. سازوکارهایی مانند جبران خطا و اشتباه، سازوکارهای تصحیحی، فرصت‌سازی در نظام، امکان‌سازی در نظام و سایر سازوکارهای موردنیاز، باید در نظام ایجاد شود.

۴-۱-۶. عینیت و سازوکار تبلیغ و اعلان نظام

یک نظام موفق باید مابه‌ازای بیرونی داشته باشد. در واقع مشارکت‌کنندگان نظام توقع دارند در ازای تعامل با نظام، حرکت به سمت غایت نظام و رعایت اصول نظام، خروجی ملموسی عایدشان شود. از این رو، توجه به تبیین، تبلیغ و توضیح دستاوردهای نظام و همچنین ایجاد سازوکارهای تبلیغاتی جهت اشاعه نظام، جایگاه ویژه‌ای دارد. یعنی باید عناصری را برای تبلیغ، شناسایی، مرجعیت و ترغیب کردن افراد اثرگذار در نظر گرفت. بایستی برای این بعد، به نشانه‌ها و پیام‌هایی که نظام از خود ساطع می‌کند، توجه جدی نمود. به عبارتی، تنها نیت و قصد فرد اهمیت ندارد بلکه باید به عناصر، اشکال و نشانه‌ها توجه ویژه شود. لذا فارغ از توجه و حضور قلب داشتن در نظام، باید نظم و ظاهر صحیح هم رعایت شود؛ حتی توجه به پوشش و سبک پوشش ظاهری افراد نیز خیلی مهم است.

۴-۱-۷. سازوکار پویایی نظام

سازوکار پویایی نظام یکی از مهم‌ترین ویژگی‌ها است که نظام باید داشته باشد. نظام باید متناسب با اقتضات گوناگون تغییرات لازم را در خود ایجاد کرده و دائماً در حال تغییر جهت رفع نیازهای مخاطبان و مشمولان خود باشد. در صورتی که نظام بتواند خود را به‌روزرسانی کرده و همراه و همگام با تغییرات گوناگون به‌پیش رفته و پاسخ‌گو و راهگشای نیازهای سازمانی باشد می‌تواند در سال‌های متمادی در سازمان پابرجا بوده و دغدغه‌ها و چالش‌های سازمانی را مرتفع کند.

۴-۱-۸. متولی نظام

یکی از مهم‌ترین عناصر نظام‌سازی توجه به شخصیت و ویژگی‌های فرد یا افرادی است که به‌عنوان مجری، متخصص و متولی نظام در سازمان حضور داشته و مسئول اجرا و پیشبرد نظام در سازمان هستند. متولی نظام باید با استفاده از ویژگی‌های تعریف شده و شایستگی‌هایی که دارد، در سازمان متضمن کارکرد صحیح و تحقق اهداف نظام در سازمان باشد. ویژگی‌ها و خصوصیتی که مدیر نظام باید داشته باشد، از دیگر ابعاد مدل

نهایی نظام‌سازی است. مسئول و طراح نظام باید در تشریح و توضیح آن بدون هیچ اغمازی، اصول، چارچوب‌ها و خطوط اصلی و قرمز را بیان کند. وی باید از هر فرصت و زمانی جهت آموزش و گسترش نظام خود استفاده کند و خودش جهت آموزش و پیشبرد نظام خود پیش قدم شود، نه اینکه لزوماً منتظر سؤال دیگران و یا تخلف آنان شود. کسی که نظامی را ایجاد کرده و یا متولی آن است باید فلسفه و چرایی تصمیمات و فرایندهایی که در نظام‌سازی خود ایجاد کرده است را بیان کند.

۴-۲. روابط بین ابعاد مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک دینی

پس از توضیح و تبیین مراحل کیفی نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک دینی که منجر به ایجاد هشت بُعد سازمانی گردید، تعیین روابط بین اجزاء در دستور کار قرار گرفت که این امر در مرحله کمی پژوهش، با به‌کارگیری روش تحلیل ساختاری تفسیری انجام پذیرفت. مطابق شرحی که در بخش روش‌شناسی ارائه شد، بر اساس نظر ۱۰ نفر از خبرگانی که در عرصه مطالعات اسلامی و نظام‌سازی ورود تخصصی داشته‌اند، ابعاد به‌دست‌آمده از مرحله تحلیل مضمون، سطح‌بندی شد و روابط آن مشخص گردید. به این منظور در گام اول مطابق نظر خبرگان مذکور ماتریس خودتعاملی ساختاری ایجاد شد که در جدول شماره (۵) قابل مشاهده است. در این جدول اگر ارتباط یک‌طرفه از سطر به ستون برقرار بود، در خانه مربوطه عدد (۱)، اگر ارتباط یک‌طرفه از ستون به سطر برقرار بود در خانه مربوطه عدد (-۱)، اگر ارتباط دوطرفه بود در خانه مربوطه عدد (۲) و اگر هیچ ارتباطی وجود نداشت عدد (۰) درج شده است. ابعاد مدل عبارتست از: شاخص اول: دال مرکزی، شاخص دوم: غایت نظام، شاخص سوم: اصول نظام، شاخص چهارم: سازوکار پایه نظام، شاخص پنجم: ذینفعان/بازیگران نظام، شاخص ششم: سازوکار اعلان و تبلیغ نظام، شاخص هفتم: سازوکار پویایی نظام و شاخص هشتم: متولی نظام.

جدول (۵): ماتریس خودتعاملی ساختاری ابعاد مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک

دینی در احادیث شیعه

بعد اول	بعد دوم	بعد سوم	بعد چهارم	بعد پنجم	بعد ششم	بعد هفتم	بعد هشتم
بعد اول	-	۲	۱	۲	۱	-۱	۲

بعد هشتم	بعد هفتم	بعد ششم	بعد پنجم	بعد چهارم	بعد سوم	بعد دوم	بعد اول	
۱	۲	۰	۲	۱	۱	-	۲	بعد دوم
-۱	-۱	۰	۲	۲	-	-۱	-۱	بعد سوم
-۱	-۱	۲	۲	-	۲	-۱	-۱	بعد چهارم
۲	۲	۱	-	۲	۲	۲	۲	بعد پنجم
-۱	-۱	-	-۱	۲	۰	۰	-۱	بعد ششم
۲	-	۱	۲	۱	۱	۲	۱	بعد هفتم
-	۲	۱	۲	۱	۱	-۱	۲	بعد هشتم

منبع: یافته‌های پژوهش

سپس با استفاده از قواعد پیش گفته شده، نمادهای ماتریس خود تعاملی به ماتریس صفر و یک تبدیل شده تا ماتریس دستیابی نهایی به دست آید که در جدول شماره (۶) به نمایش گذاشته شده است.

جدول (۶): ماتریس دستیابی نهایی (صفر و یک) برای ابعاد مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک دینی در احادیث شیعه

بعد هشتم	بعد هفتم	بعد ششم	بعد پنجم	بعد چهارم	بعد سوم	بعد دوم	بعد اول	
۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	بعد اول
۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	بعد دوم
۰	۰	۰	۱	۱	۱	۰	۰	بعد سوم
۰	۰	۱	۱	۱	۱	۰	۰	بعد چهارم
۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	بعد پنجم
۰	۰	۱	۰	۱	۰	۰	۰	بعد ششم
۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	بعد هفتم
۱	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۱	بعد هشتم

منبع: یافته‌های پژوهش

ماتریس دستیابی نهایی برای سازگاری به توان $K+1$ می‌رسد که در این پژوهش، ماتریس در توان سوم پایدار گردید. در این ماتریس اعدادی که روی آنها (*) قرار می‌گیرد، در ماتریس دستیابی نهایی، صفر بوده‌اند، اما بدلیل تأثیر غیرمستقیم در ماتریس نهایی به یک تبدیل شده‌اند.

جدول (۷): ماتریس نفوذ وابستگی ابعاد مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک دینی در احادیث شیعه

میزان نفوذ	بعد هشتم	بعد هفتم	بعد ششم	بعد پنجم	بعد چهارم	بعد سوم	بعد دوم	بعد اول	
۹	۱	۱*	۱	۱	۱	۱	۱	۱	بعد اول
۹	۱	۱	۱*	۱	۱	۱	۱	۱	بعد دوم
۹	۱*	۱*	۱*	۱	۱	۱	۱*	۱*	بعد سوم
۹	۱*	۱*	۱	۱	۱	۱	۱*	۱*	بعد چهارم
۹	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	بعد پنجم
۴	۰	۰	۱	۱*	۱	۱*	۰	۰	بعد ششم
۹	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	بعد هفتم
۹	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱*	۱	بعد هشتم
۱	۸	۸	۹	۹	۹	۹	۸	۸	میزان وابستگی

منبع: یافته‌های پژوهش

در مرحله بعد، مجموعه عناصر متقدم و متأخر یا قابل دستیابی تنظیم شده است. سپس عناصر مشترک در این دو مجموعه شناسایی شده‌اند و عناصری که مجموعه مشترک و متأخر آنها برابر بوده، در سطح یک قرار گرفته که با حذف عناصر سطح یک از جدول به همین ترتیب عناصر سایر سطوح به دست آمده است.

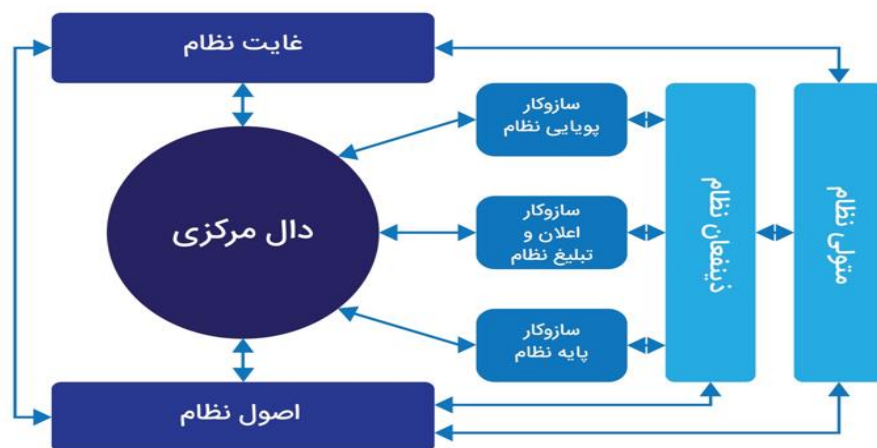

جدول (۸): ماتریس دستیابی نهایی ابعاد مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک دینی در احادیث شیعه

مؤلفه	مجموعه دریافتی	مجموعه مقدماتی	مجموعه اشتراک‌ها	سطح
۱	۱،۲،۳،۴،۵،۶،۷،۸	۱،۲،۳،۴،۵،۷،۸	۱،۲،۳،۴،۵،۷،۸	سطح ۲
۲	۱،۲،۳،۴،۵،۶،۷،۸	۱،۲،۳،۴،۵،۷،۸	۱،۲،۳،۴،۵،۷،۸	سطح ۲
۳	۱،۲،۳،۴،۵،۶،۷،۸	۱،۲،۳،۴،۵،۶،۷،۸	۱،۲،۳،۴،۵،۶،۷،۸	سطح ۱
۴	۱،۲،۳،۴،۵،۶،۷،۸	۱،۲،۳،۴،۵،۶،۷،۸	۱،۲،۳،۴،۵،۶،۷،۸	سطح ۱
۵	۱،۲،۳،۴،۵،۶،۷،۸	۱،۲،۳،۴،۵،۶،۷،۸	۱،۲،۳،۴،۵،۶،۷،۸	سطح ۱
۶	۴،۵،۶،۷	۱،۲،۳،۴،۵،۶،۷،۸	۴،۵،۶،۷	سطح ۱
۷	۱،۲،۳،۴،۵،۶،۷،۸	۱،۲،۳،۴،۵،۷،۸	۱،۲،۳،۴،۵،۷،۸	سطح ۲
۸	۱،۲،۳،۴،۵،۶،۷،۸	۱،۲،۳،۴،۵،۷،۸	۱،۲،۳،۴،۵،۷،۸	سطح ۲

منبع: یافته‌های پژوهش

پس از سطح‌بندی عناصر می‌توان آنها را به شکل یک مدل نشان داد. شکل شماره (۱) نشان دهنده‌ی مدل شماتیک به‌عنوان خروجی موردنظر است:

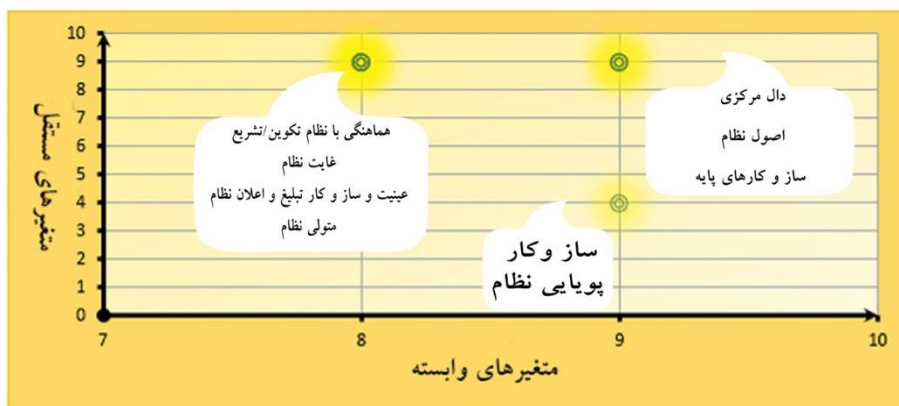
شکل (۱): مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک دینی در احادیث شیعه

منبع: یافته‌های پژوهش

۴-۲. تجزیه و تحلیل MICMAC

مطابق توضیحاتی که در بخش روش‌شناسی ارائه شد، در این پژوهش، تعداد متغیرها ۸ مورد است که نقاط مرزی آن عدد ۵ می‌باشد. تمامی مؤلفه‌ها به جز مؤلفه هفتم (سازوکار

پویایی نظام) بر اساس میزان نفوذ و وابستگی آنها به‌عنوان «مؤلفه مستقل» و مؤلفه هفتم به‌عنوان «مؤلفه پیوندی (وابسته)» انتخاب شده است.

شکل (۲): تجزیه و تحلیل MICMAC برای مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک دینی در احادیث شیعه

منبع: یافته‌های پژوهش

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

همراستا با رونق و رواج پارادایم سیستمی و استقبال اندیشمندان از موضوع نظام‌سازی و دیدگاه نظام‌مند به پدیده‌های مورد مطالعه علوم مختلف، همچنین با توجه به گسترش انجام مطالعات اسلامی و تلاش اندیشمندان مسلمان برای تلفیق علوم و تولید علوم اسلامی، در این پژوهش سعی شد تا با مرور احادیث مرتبط با صلاة از کتاب فروع کافی، به طراحی مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک دینی در احادیث شیعه پرداخته شود. به این منظور پس از بیان مسأله‌ی پژوهش و مرور ادبیات، پیشینه پژوهش مورد بحث قرار گرفت. در نهایت با استفاده از یک روش آمیخته (کیفی - کیفی - کمی)، به سؤال پژوهش در مورد چیستی مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک دینی پاسخ داده شد. در مطالعه احادیث کتاب صلاة فروع کافی، با روش دلالت‌پژوهی ۲۳۲ دلالت استخراج گردید و پس از آن، محتوای این دلالت‌ها با استفاده از روش تحلیل مضمون، مورد بررسی قرار گرفت که حاصل آن ۹۰ مضمون سازمان‌دهنده بوده است. پس از تکمیل فرایند تحلیل مضمون، در مجموع هشت مضمون فراگیر استخراج گردید که

به‌عنوان ابعاد مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک دینی در احادیث شیعه به حساب می‌آیند. این هشت مضمون، عبارتند از: دال مرکزی (بعد اول)، هماهنگی با نظام تکوین/تشریح (بعد دوم)، غایت نظام (بعد سوم)، اصول نظام (بعد چهارم)، سازوکارهای پایه (بعد پنجم)، عینیت و سازوکار تبلیغ و اعلان نظام (بعد ششم)، سازوکار پویایی نظام (بعد هفتم)، متولی نظام (بعد هشتم).

پس از آنکه ابعاد مدل نظام‌سازی سازمانی مبتنی بر مناسک دینی از مرحله کیفی به‌دست آمد، با انجام مرحله کمی پژوهش، روابط و سطوح ابعاد مطابق نظر ۱۰ نفر از خبرگان پژوهش، تعیین گردید که در شکل شماره (۱) قابل مشاهده است. در مقایسه با پژوهش‌های گذشته، به لحاظ سؤال پژوهش مخدومی (۱۳۹۸) نیز به چستی‌انگاره نظام‌سازی پرداخته است، لیکن تنها به ایضاح معنای نظام و نظام‌سازی ذیل شش رویکرد بسنده کرده و مدلی تفصیلی برای نظام‌سازی ارائه ننموده است. به لحاظ منبع گردآوری داده برای نظام‌سازی نیز موسی‌زاده (۱۳۹۸) و عینی‌زاده و عبدالحسین‌زاده (۱۳۹۵)، نظام‌سازی را در اندیشه‌های رهبر معظم انقلاب (مدظله) تبیین نموده و کدخدایی (۱۳۹۶) و طباطبایی (۱۳۹۶) نظام‌سازی را در اندیشه‌های شهید صدر (ره) پیگیری کرده‌اند. همچنین مفتاح (۱۳۹۷)، جوکار (۱۳۹۷) و بهمنی (۱۳۹۶) برای پرداختن به نظام‌سازی منبع خود را قرآن قرار داده‌اند. در این بین بیدگلی (۱۳۹۵) منبع خود را مشابه پژوهش حاضر، روایات قرار داده است، اما این پژوهش نیز جامعیت پژوهش حاضر را ندارد و منحصر در بیانات امیرمؤمنان علی (ع) می‌باشد.

در نهایت بر اساس نتایج به‌دست‌آمده از پژوهش حاضر، پیشنهاد می‌شود برای انجام پژوهش‌ها در آینده، نظام‌سازی سازمانی با محوریت سایر مناسک (به غیر از نماز) صورت پذیرد. همچنین پژوهش‌های آتی می‌توانند منبع جمع‌آوری داده خود را بسط داده و در روایات به سراغ سایر کتب روایی و یا سراغ منابع ترکیبی نظیر قرآن و روایات بروند. از دیگر سو، انجام آزمایش‌های تجربی بر روی مدل پیشنهادی این پژوهش می‌تواند به‌عنوان دستور کاری برای پژوهش‌های آتی تلقی شود. به‌علاوه، دیدگاه فرایندی در پاسخ به سوال چگونگی نظام‌سازی و پیاده‌سازی آن می‌تواند موضوع پژوهش‌های آینده قرار بگیرد. در نهایت، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده هر کدام از ابعاد هشتگانه معرفی

شده در این پژوهش را به صورت تفصیلی در سطح مؤلفه‌ها و شاخص‌ها مورد بررسی قرار دهند.

یادداشت‌ها

۱. ای جابر به خدای سوگند یک حدیث که در حلال و حرام رسیده باشد اگر از مردی راستگو و راوی صادق‌القول أخذ کنی برای تو بهتر است از هر چه که آفتاب بر آن طلوع می‌نماید تا بر آن غروب می‌کند یعنی حدیث که تو را بر حلال و حرام آگاه سازد و از طرف خاندان اهل بیت پیغمبر خاتم النبیین صلی الله علیه و آله و سلم رسیده باشد بهتر است از تمام جهان از لحاظ نیکوئی و خیر و ثواب.
۲. هنگامی که موضوع دلالت‌ها به صورت ناگهانی و ظهوری شکل می‌گیرند و چارچوب مفهومی اولیه‌ای از موضوع‌های دلالت‌ها مشخص نشده است، از روش دلالت پژوهی برایشی استفاده می‌شود. در این روش مدل و موضوع از ابتدا شکل گرفته و تماماً ساخت پژوهشگر است.
۳. یک معیار مقایسه‌ای ساختاری دو تصویر است که براساس ساختار تصاویر طبیعی ارائه شده است. ساختار تصاویر طبیعی به این گونه است که پیکسل‌ها وابستگی زیادی به پیکسل‌های مجاور خود دارند و این وابستگی اطلاعات مهمی را درباره ساختار اشیاء در تصویر در بردارد.

کتابنامه

- ابوجعفر البرقی، احمد بن محمد خالد (۱۳۹۴). *المحاسن*. قم: دارالکتب الاسلامیه. چاپ دوم.
- احمدی، سید علی‌اکبر؛ درویش، حسن؛ سبحانی‌فر، محمدجواد و فاضلی کبریا، حامد (۱۳۹۳). طراحی و تبیین الگوی مفهومی شایستگی‌های منابع انسانی در نهج البلاغه با استفاده از تکنیک تحلیل مضمون و ISM. *مطالعات راهبردی بسیج*. ۲۳ (۶۴). ۲۷-۵۶.
- اکبری، محمد (۱۳۹۱). *مروری جامع بر نظریه‌های مدیریت و سازمان*. تهران: انتشارات نگاه دانش.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۷). *اصول کافی*. ترجمه و شرح جواد مصطفوی. تهران: گلگشت.
- بابایی‌مجرد، حسین و رضایی‌منش، بهروز (۱۳۹۴). معنانشناسی نظام‌سازی و روش‌شناسی کشف نظام از منابع دینی. *فصلنامه قیاسات*. ۲۰ (۷۶). ۱۵۹-۱۸۶.
- بهمنی، داود (۱۳۹۶). *میشل فوکو و انقلاب اسلامی*. تهران: دانش و پژوهش ایران.

- بیدگلی، علی محمد (۱۳۹۵). بررسی کارکردهای اجتماعی مراسم دینی با تأکید بر مراسم عاشورا. (پایان نامه کارشناسی ارشد) دانشگاه تهران. تهران. ایران.
- تسخیری، محمدعلی؛ حجتی، سید محمدباقر؛ حکیمی، محمدرضا و فرج پور، مرتضی (۱۳۸۷). نظرخواهی درباره کتاب کافی و شیخ کلینی. فصلنامه سفینه. ۵ (۱۸). ۲۵-۴۳.
- توسلی، میترا و آزاد، ناصر (۱۴۰۰). بررسی سطح بندی و مؤلفه های نمایشگاه های بین المللی گردشگری و صنایع وابسته با استفاده از مدل سازی ساختاری تفسیری (ISM). فصلنامه جغرافیایی فضای گردشگری. ۱۰ (۳۹). ۸۲-۶۹.
- جوادی، محمد و گنجعلی، اسدالله (۱۳۹۷). نقش و کارکردهای نیت در مدیریت اسلامی. مدیریت اسلامی. شماره دوم. ۱۵۷-۱۸۲.
- جوکار، امیر (۱۳۹۷). پژوهشی تحلیلی در زمینه ارزشیابی کارکنان و مدیران دولت، فصلنامه مدیریت دولتی. (۶).
- جوکار، حامد و جمالی گندمانی، احمد (۱۳۹۷). واکاوی رویکردهای موجود در خصوص نظام-سازی قرآنی. نشریه پژوهش های میان رشته ای قرآن کریم. ۹ (۱). ۶۰-۴۵.
- حجازی فر، سعید (۱۳۹۶). رویکردها و منظومه پژوهشی مطالعات مدیریت اسلامی. فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی. ۲۵ (۱). ۵۷-۸۹.
- دانایی فرد، حسن (۱۳۹۵). روش شناسی مطالعات دلالت پژوهی در علوم اجتماعی و انسانی: بنیان ها، تعاریف، اهمیت، رویکردها و مراحل اجرا. فصلنامه روش شناسی علوم انسانی. ۲۲ (۸۶). ۳۹-۷۱.
- رضاییان، علی (۱۳۹۱). تجزیه و تحلیل و طراحی سیستم. تهران: انتشارات سمت.
- رنجبران، داود (۱۳۸۸). عرفان های وارداتی فالون دافا و عرفان های سرخپوستی. تهران: ساحل اندیشه.
- طباطبایی، حیدرعلی (۱۳۹۶). راهنمای عملی پژوهش کیفی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتاب علوم انسانی دانشگاه ها (انتشارات سمت).
- عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن و شیخزاده، محمد (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده های کیفی. اندیشه مدیریت راهبردی. ۵ (۱۰). ۱۵۱-۱۹۸.
- عبدالحسین زاده، یونس (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی مبانی حکومت در الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت و مدل لیبرال دموکراسی. تهران: پژوهش های انقلاب اسلامی.

- عمید، حسن (۱۳۸۷). فرهنگ فارسی عمید. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- عینی‌زاده، علی و عبدالحسین‌زاده، یونس (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی مبانی حکومت در الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت و مدل لیبرال دموکراسی. تهران: پژوهش‌های انقلاب اسلامی.
- عینی‌زاده، محمد و مودب سیدرضا (۱۳۹۶). نظام‌سازی در نگاه تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای (دام‌ظله). نشریه مطالعات قرآن و حدیث. ۱۱ (۱). ۱۷۵-۱۵۳.
- فرتوک‌زاده، حمیدرضا و ذوالفقاریان، محمدرضا (۱۳۹۰). تبیین مبانی فلسفی مطالعات پویایی‌شناسی سیستم با استفاده از رویکرد استقرایی: طبقه‌بندی پارادایمی از مدل‌های مطالعات پویایی‌شناسی سیستم. اندیشه مدیریت راهبردی. ۵ (۹). ۱۹۳-۱۲۵.
- قبادی، علیرضا (۱۳۹۵). بررسی کارکردهای اجتماعی مراسم دینی با تأکید بر مراسم عاشورا. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد) دانشگاه تهران. تهران. ایران.
- کاهیده، محمد و بهار، فاضل (۱۳۹۵). درآمدی بر نظریه‌های اجتماعی دین. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- کدخدایی، علی (۱۳۹۶). رهبری و مدیریت آموزشی (ویرایش ۲). تهران: انتشارات یسپرون.
- کردنائیج، اسدالله (۱۴۰۰). تفکر و مدیریت استراتژیک؛ تئوری و عمل. تهران: انتشارات دانشگاه تربیت مدرس.
- محمدی‌الموتی، محمد و دانایی‌فرد، حسن (۱۴۰۰). رهنمودهای روش‌شناسی رئالیسم انتقادی برای پژوهش‌های مدیریت دانش: مطالعه‌ای بر اساس روش‌شناسی دلالت‌پژوهی. مطالعات مدیریت راهبردی دفاع ملی. ۱۸ (۴۳). ۱۷۶-۱۳۹.
- محمدی، محمدعلی (۱۳۹۸). تقویت حکومت اسلامی براساس مؤلفه‌های قرآنی در اندیشه سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای. حکومت اسلامی. ۲۴ (۲). ۱۸۹-۱۶۱.
- مخدومی، احمد (۱۳۹۸). فهم انگاره نظام و نظام‌سازی در رویکردهای اسلامی به علم دینی. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه امام صادق. تهران. ایران.
- مشکانی‌سبزواری، عباسعلی و مشکانی‌سبزواری، عبدالحسین (۱۳۹۰). مناسبات فقه و حکومت. فصلنامه حکومت اسلامی. ۱۶ (۳). ۱۳۳-۱۶۲.
- مفتح، اسماعیل (۱۳۹۷). احکام حکومتی: چرایی، چیستی، چگونگی. قم: کتاب فردا.
- موسی‌زاده، مسعود (۱۳۹۸). درآمدی بر جامعه‌شناسی دین و آراء جامعه‌شناسان بزرگ. تهران: مرکز.

میرباقری، سیدمحمد مهدی (۱۳۹۶). درآمدی بر رویکردهای فقه حکومتی. قم: تمدن نوین اسلامی. ۵۰-۸۷.

الویری، محسن (۱۳۸۷). گونه‌شناسی انتقادی دیدگاه‌ها درباره تاریخ و چگونگی پیدایش تشیع. تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی. ۳ (۸). ۷-۵۲.

Arnăutua E., Panc, I. (2015). *Evaluation criteria for performance appraisal of faculty members*. University Titu Maiorescu. Calea Vacaresti. 386 – 392.

Bentley, F. S., & Kehoe, R. R. (2020). Give them some slack—They’re trying to change! The benefits of excess cash, excess employees, and increased human capital in the strategic change context. *Academy of Management Journal*. 63 (1). 181-204. <https://doi.org/10.5465/amj.2018.0272>

King, Nigel; Horrocks, Christine (2010). *Interviews in qualitative research*, London. Sage.

Latham J. (2012). *Sociology Of Religion*, New York. 231-263

Morgeson J., Michelle H. & Leo K (2015). *Sociology Of Religion*. New York.

Nist, S., Brown. (2011). Stakeholders and strategic human resource development, *Journal of European Industrial Training*. 19 (10). 11-16.

Roth, W. J. (2005). “Effective succession planning: Ensuring Leadership Continuity and Building Talent from Within”, 4th edition. New York. American Management Association. 204-205.

Shoder, G. (2017). Empowering the faculty: Mentoring redirected and renewed ASHE-ERIC Higher Education Report (3). Washington, DC: ERIC Clearinghouse on Higher Education.

Stirling- Attride, Jennifer (2001): Thematic networks: an analytic tool for qualitative research. *Qualitative Research*. 1 (3). 385-405.

Woo, M., (2018). Faculty development: yesterday, today and tomorrow. *Medical teacher*. 30 (6). 555-584.